

**КОРЕЛЯЦІЙНЕ ОБҐРУНТУВАННЯ ПОНЯТТЯ
ПРАВОВОЇ ПОВЕДІНКИ: НАУКОВО-ПІЗНАВАЛЬНЕ ДОСЛІДЖЕННЯ
КРІЗЬ ПРИЗМУ ПРАВОВИХ СИСТЕМ СУЧАСНОСТІ**

**CORRELATION SUBSTANTIATION OF THE CONCEPT
OF LEGAL BEHAVIOR: SCIENTIFIC AND COGNITIVE RESEARCH THROUGH
THE PRISM OF LEGAL SYSTEMS OF THE PRESENT**

Полонка І.А.,

*кандидат юридичних наук,
доцент кафедри професійних та спеціальних правових дисциплін
ПВНЗ «Буковинський університет»*

Стаття присвячена порівнянню зарубіжного досвіду регламентації поняття правової поведінки в Україні та за її межами. Розглянуто розуміння категорій «правова поведінка», «правомірна поведінка» та «неправомірна поведінка» у романо-германській, англо-американській, релігійній правовій та далекосхідній правовій сім'ях. Виведено авторські пропозиції, які необхідно взяти до уваги нашої державі задля вдосконалення інституту правової поведінки.

Ключові слова: правова поведінка, неправомірна поведінка, правомірна поведінка, правопорушення, злочин.

Статья посвящена сравнению зарубежного опыта регламентации понятия правового поведения в Украине и за ее пределами. Рассмотрено понимание категорий «правовое поведение», «правомерное поведение» и «неправомерное поведение» в романо-германской, англо-американской, религиозной правовой и дальневосточной правовой семьях. Выведены авторские предложения, которые необходимо принять во внимание нашему государству для усовершенствования института правового поведения.

Ключевые слова: правовое поведение, неправомерное поведение, правомерное поведение, правонарушение, преступление.

The article is devoted to the comparison of foreign experience in the regulation of the concept of legal behavior in Ukraine and abroad. The understanding of the categories of "legal behavior", "lawful behavior" and "wrongful behavior" in the Romance-Germanic, Anglo-American, religious legal and Far Eastern legal families is considered. Author's suggestions are deduced which should be taken into consideration by our state for the purpose of improving the institution of legal behavior.

Key words: legal behavior, misconduct, lawful behavior, offense, crime.

Постановка проблеми. На сучасному етапі розвитку Українська держава переживає досить складний період, що супроводжується: війною на сході країни; нападом на територію нашої держави та тимчасовою окупацією окремих її частин; інформаційно-психологічною війною, приниженням української мови і культури, формуванням російськими засобами масової комунікації викривленої інформаційної картини світу. Загострення ситуації став напад Росії на українські катери у Чорному морі. Відбулось безпосереднє бойове зіткнення Збройних сил України з російськими військовими.

Міжнародно-політична криза та військова напруженість чинить негативний вплив на всіх суб'єктів суспільного та державного життя. Переживаючи цей складний період у індивідів руйнується правильне розуміння правової поведінки, а деколи вони переходять свідомо межу допустимої поведінки, і вже як законоомірність сприймається не правомірна поведінка, а намагання ухилитися від дотримання законодавчих приписів. У соціальних групах знижується рівень національної самосвідомості та деформується прагнення до досягнення загальносуспільної злагоди. А у державі спостерігається критичне зниження рівня матеріальних ресурсів, втрата людських життів та її суверенітету.

Сучасна нормативно-правова база не відповідає потребам сьогодення, а в результаті не може врегу-

лювати всі відносини, що склалися у цій нелегкій ситуації. Більшість невідкладних питань доводиться вирішувати в ручному режимі, тому що немає необхідної законодавчої бази, практичного досвіду та теоретичних напрацювань щодо вирішення певних проблем.

У процесі таких значних перетворень у всіх сферах життя законодавчим органам необхідно повноцінно і вчасно реагувати на них та врегульовувати всі поточні питання, що потребують негайного вирішення. Враховуючи складність та формалізм прийняття законів, як альтернатива, слід напрацювати підзаконну нормативно-правову базу, та безпосередньо застосувати її для вирішення нагальних питань.

Для того щоб побороти та нейтралізувати наслідки негативного впливу на індивіда, соціальні групи та державу, необхідно: активізувати активне інституційне забезпечення громадянського діалогу і формування консенсусу в суспільстві щодо реінтеграції постконфліктних територій; створити ефективну інформаційну політику Української держави, що забезпечить захист інформаційного простору України; забезпечити умови для повноцінного утвердження моральності та духовності громадян та підвищити рівень політичної та правової культури населення.

Для того щоб реалізувати вказані цілі, необхідним видається дослідження розуміння правової

поведінки відповідно до реалій нашого часу та встановлення потенційних засобів донесення до громадян важливості у даний період діяти відповідно до норм закону. Ця обставина зумовлює важливість та своєчасність досліджень правової поведінки людини у суспільстві, державі, світі та можливості її регулювання.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Як вітчизняна, так і зарубіжна юридична наука приділяє увагу вивченню категорій правова поведінка, правомірна поведінка та неправомірна поведінка. Вагомий внесок у започаткування окремих аспектів досліджуваних категорій зробили такі вчені: С. Алексєєв, В. Кудрявцев, Л. Луць, Н. Пархоменко, Н. Оніщенко, М. Орзіх, П. Рабінович, О. Рогач, О. Скакун, А. Шабуров та інші.

Серед іноземних учених ця проблема була предметом аналізу таких науковців, як: Ж.-Л. Бержель, Л. Еннексерус, Л. Жоссеран, О. Іоффе, М. Планіоль, Ж. Ріпер, Р. Салейль, Л. Фрідмен та ін.

Проте спеціального загальнотеоретичного дослідження присвяченого порівнянню зарубіжного досвіду регламентації поняття правової поведінки та органічно пов'язаних з нею правових категорій в Україні та за її межами немає.

Метою статті є науково-пізнавальне дослідження поняття правової поведінки крізь призму правових систем сучасності.

Виклад основного матеріалу. Наукове забезпечення інституту правової поведінки має будуватися на засадах всебічного аналізу практики взаємодії України з міжнародними інституціями, творчого осягнення здобутків європейського правового і політичного простору, інтегруватися до якого прагне Україна. Порівнюючи між собою кращі зарубіжні напрацювання в цій галузі й установлені вітчизняні правові традиції, можна визначити оптимальні шляхи заохочення правомірної поведінки та мінімізації неправомірної поведінки.

Задля ефективності та системності дослідження розглянемо розуміння правової поведінки відповідно до типологізації правових систем світу, яка є об'єднуючим, динамічним, просторово-часовим та системно-організаційним зрізом існування права. На базі вивчення досвіду різних правових сімей спробуємо коригувати теоретичне моделювання нашої системи права, що дає змогу надалі проектувати її на реальні правові явища, при цьому не тільки для науково-пізнавальних цілей, але й для вирішення практичних завдань.

Навівши в таблиці концепції розуміння поняття «правова поведінка» у романо-германській, англо-американській, релігійній правовій та далекосхідній правовій сім'ї, спробуємо проаналізувати її зміст, визначити основні важелі впливу на правову поведінку притаманні кожній із вище вказаних правових сімей та дослідити в чому полягають відмінності між ними.

Романо-германська правова сім'я вирізняється абстрактною формою вираження правової поведінки. Норма права закріплює її зразок, можливий

кордон допустимого, не звертаючись до перерахунку приватних випадків правової поведінки. Механізм правової регламентації правової поведінки допомагає своєчасно та результативно впливати на осіб, які своїми діяннями виходять за межі норми права. Однак, як випливає із практики, нереально передбачити всі юридично значущі діяння, що, як результат, стимулює до використання правового звичаю, який побудованим на культурних традиціях різних народів. Використання правових звичаїв задля врегулювання поведінки людей допомагають змістовно вплинути на тлумачення і використання норми права, оскільки для останніх в деяких випадках для правильного розуміння їх змісту необхідним видається певне доповнення [5, с. 73].

Тлумачення правової поведінки у романо-германській правовій сім'ї істотно виділяється серед інших сімей умінням об'єднати ряд правових ситуацій одним загальним правилом та нормативно відобразити його, захищаючи при цьому інтереси всіх учасників правовідносин. Це є визначним досягненням у юриспруденції, що полегшує життя і громадянам, які точно знають межі своєї допустимої поведінки, і судовим та правоохоронним органам, які завдячуючи логічно побудованому та змістовно обґрунтованому законодавству, чітко знають за які правопорушення може притягатися людина до відповідальності.

Натомість, правова сім'я англо-американського типу правову поведінку регулює за допомогою правового прецеденту (лат. *praecedentis* – той, що попереду). Відповідно, основним засобом правового впливу на поведінку людини становлять міркування суддів при вирішенні справ. Більше того, рішення, винесені одного разу, стають обов'язковою нормою для наступних аналогічних справ.

Під час історичного розвитку англо-американське право дещо вдосконалилося завдяки праву справедливості, яке зуміло вирішити проблему прогалин серед казуїстичних норм. Право справедливості розуміється як система норм, які створювалися судом канцлера, щоб удосконалити систему загального права, а також розум, що слугує джерелом права у суто емпіричному сенсі [6, с. 48]. Саме розум, як один з елементів, на основі якого приймалося судові рішення, зумів модернізувати приписи чинного права та персоніфікувати певні правовідносини.

Американській правовій думці притаманний функціоналізм у сприйнятті права. Сучасні дослідження правової поведінки людини перебувають на стику правової, політичної, економічної та психологічної наук. Тому при кваліфікації правової поведінки беруться до уваги соціальні, економічні та політичні чинники безпосереднього впливу на поведінку людини [7, с. 2464–2466].

Проаналізувавши дві основні форми вираження права, які використовуються вище вказаними правовими системами, задля регулювання поведінки людини, хочеться сказати, що кожна з них має певні переваги і недоліки, а механізм їх ефективності залежить насамперед від рівня економічної та соціальної

Правові системи	Розуміння (тлумачення) поняття права поведінка	Розуміння (тлумачення) органічно пов'язаних категорій із поняттям правової поведінки
Романо-германська	Правова поведінка – врегульований нормами права певний зразок поведінки, тобто кордон допустимого для необмеженої кількості суб'єктів, що спирається у разі недотримання на державний примус.	<p>А) Німеччина. Правомірна поведінка (rechtmessung – вимірюваний правом) – це правила гідної поведінки, потрібні для уникнення конфліктів і сприяння співробітництву через усунення деяких джерел невпевненості.</p> <p>Неправомірна поведінка – поведінка, яка являє собою здійснення певного фактичного стану, що, у свою чергу, є здійсненням об'єктивно визначеного комплексу передумов відповідальності [1, с. 56]. Саме виконання юридично визначених передумов відповідальності вказує на неправомірність діяння.</p> <p>У п. 11 КК ФРН шляхом тлумачення термінів законодавства розкрито термін «діяння, що порушує право», тобто, таке, яким скоюється (вчиняється) склад діяння, передбаченого кримінальним законом.</p> <p>Б) Франція. Правомірна поведінка (legitate, legitimt) – юридично обґрунтована та закріплена законом поведінка, що відповідає його вимогам, іншими словами, дана категорія характеризує поведінку як законну.</p> <p>Неправомірна поведінка – це поведінки, що суперечить правопорядку держави в цілому.</p>
Англо-американська	Правова поведінка – це врегульована правовим прецедентом поведінка в конкретній ситуації, яка розглядається як взірць за аналогічними обставинами.	<p>А) Англія. Правомірна поведінка (law abidiny) – поведінка, що підкоряється закону, тобто поведінка людини у рамках закону.</p> <p>У них не формулюються у судових рішеннях правила загального характеру, а є презумпція незастосування широких правових принципів.</p> <p>Неправомірна поведінка є синонімом категорії делікт.</p> <p>Законодавчої дефініції злочину не існує. Спеціалісти з галузі права вважають, що практично неможливо одним поняттям охопити діяння, яке задовольняло б усіх і охоплювало б усі дії та бездіяльність, що мають неправомірний характер. У загальному його усвідомлюють як шкоду спричинену діянням державі та суспільним інтересам.</p> <p>Б) США. Тлумачення правомірної та неправомірної поведінки у США присутнє у Зразковому Кримінальному кодексі, де вказано: «Жодна поведінка не є зазіханням, якщо вона не є злочином або порушенням згідно із цим кодексом або іншим статутом конкретного штату» [2, с. 63–96].</p> <p>У законодавстві США вживається поняття «actus reus» (деколи позначається терміном «поведінка»), яке трактується як вчинене особою протиправного діяння (дія або бездіяльність).</p>
Релігійна права сім'я	Правова поведінка – врегульована Суннами та Шаріатом поведінка, думки та почуття людини у всіх сферах суспільства, яка має абсолютний та безперечний характер і тому безумовно виконується.	<p>А) Іран. У ст. 2 Конституції Ісламської Республіки Іран 1979 р. визначається, що Ісламська Республіка – це система правління, заснована на вірі: в єдиного Бога, у те, що він установлює закони шаріату і що людина повинна підкорюватися його волі; в божественні відкриття та їхню основну роль у тлумаченні законів; в Страшний суд і його конструктивну роль у людському вдосконалюванні на шляху до Бога [3].</p> <p>Відповідно, правомірна поведінка – це направлене на мусульманський народ Аллахом загальнообов'язкове правило пристойної поведінки.</p> <p>Неправомірна поведінка – непристойні вчинки віровідступника (правопорушника), за вчинення яких людина буде покарана Аллахом.</p> <p>Б) Індія. Правила поведінки людей відображені у збірниках – шастрах. У них диференціюються норми відповідно до трьох принципів (чеснота, інтерес, задоволення): дхарма; артха; кама. Дхарма має певний пріоритет перед артхою і камою. Тому що дарма – це обов'язок (релігійний, моральний, правовий), спосіб життя благочестивого і доброчесного індуса у всіх її проявах.</p> <p>Вказані вище норми регламентують етику правомірної поведінки, однак їм не вистачає точності та конкретизації неправомірної поведінки.</p>
Далекосхідна права сім'я	Правова поведінка – регламентована правовими, релігійними та обрядовими настановами і правилами поведінка людей у всіх сферах суспільства за недотримання якої настає відповідальність.	<p>А) Японія. Японці визнають правову поведінку, не як фактор можливої установленної правом дозволеної поведінки у суспільстві, а як фактор покарання внаслідок відступу від неї.</p> <p>Правомірна поведінка – це поведінка, що прагне до гармонії, миру, примирення. Гірі – своєрідний кодекс честі, що визначає поведінку японців.</p> <p>Неправомірна поведінка – поведінка, що суперечить нормам державної та суспільної моралі та нанесення шкоди або створення загрози правовим благам, яка лежить в основі правопорядку [4, с. 21].</p> <p>Б) Китай. Правила, які повинна дотримуватися людина називаються «лі» і визначають її як правильну поведінку. Ці правила передбачають поведінку у будь-якій ситуації і стосовно будь-якої особи, широко укорінена у свідомості народу традиційна належна поведінка і підтримувана моральною відповідальністю перед суспільством, але владний критерій правомірної та неправомірної підтримується силою державного примусу.</p> <p>Неправомірна поведінка – поведінка, що не відповідає правовим, релігійним та обрядовим настановам та підтримується силою державного примусу.</p>

стабільності держави та від правосвідомості самих громадян.

Існують відмінності між вказаними правовими сім'ями в області основних ознак правової поведінки. Для романо-германської сім'ї притаманне розуміння правової поведінки як соціально значущої, а вчинки людей, що не роблять ніякого впливу на суспільні відносини, є, як прийнято вважати, байдужими для права. Однак, в Оксфорді, штат Огайо (США) жінкам не можна роздягатися, стоячи перед портретом мужчин, а в Мінесоті людина може потрапити в в'язницю за те, що спить голою. Іноді право розцінює окремих вчинок людей, як юридично значущий (в цьому випадку як неправомірний) незалежно від того, мають вони який-небудь суспільний резонанс.

У контексті цього прикладу констатуємо той факт, що однією із актуальних проблем людства є захист прав і свобод людини і громадянина. Кожна держава не повинна забувати про одне з найосновніших завдань, яке покладається за неї – не обмежувати своїх громадян у наданих їм правах та свободах. А вище вказані норми прямо порушують особистий простір та життя своїх громадян. Не можна регулювати правом те, що не чинить ніякого негативного впливу на суспільство та державу. Краще приділити свою увагу дійсно вагомим проблемам людства.

Ще одним недоліком цієї правової сім'ї є досить обмежені томи судової практики, які з кожним роком все доповнюються і доповнюються. Навіть, якщо врахувати факт широкого використання комп'ютерної техніки, пошук прецедентів залишається нелегкою справою і завжди існує варіант можливості щось упустити з поля зору, тому що, це не норми закону, це тисячні томи судових рішень.

Релігійній правовій сім'ї притаманна система чітко визначених приписів та жорстких заборон. Основними джерелами регулювання поведінки людей у правовій сфері тут вважаються: а) Сунна – шість збірників, що розповідають про діяльність пророка, його думки, погляди; б) Шаріат (араб. *شريعة*) (*šari'atun*) – шлях праведного життя) – система мусульманського права, утворена на основі Сунни та священної книги мусульман Корану [8, с. 132].

Шаріат як збірник моральних засад об'єднує у собі розділи, що містять інформацію про права та обов'язки громадян, норми права, систему правової відповідальності, формує ідеали та цінності, а також регулює конкретні норми суспільних відносин [8, с. 149]. Божественні норми в шаріаті детермінуються у трьох сферах: загальні правила світобачення Ісламу; правила, що визначають внутрішню поведінку людини, тобто світ почуттів та духовної діяльності; кодекс практичної поведінки громадянина в особистому, сімейному, суспільному, економічному та інших сферах життя.

Дивною для європейців є норма мусульманського права, яка регламентує не тільки поведінку мусульманина в усіх сферах суспільного та особистого життя, а і його думки й почуття. Варто зазначити той факт, що більша частина нормативних приписів вказує на ряд обов'язків людини перед Аллахом, а не

на концепцію прав, свобод, честі та гідності людини. Для них намір вчинення неправомірного діяння може співвідноситися з реальним фактом його здійснення.

У релігійній правовій сім'ї, про що свідчать її джерела, встановлені не всі конкретні правила, а загальні рамки поведінки, орієнтири, принципи, на основі яких можна сформулювати рішення у будь-якій справі. Зміст і форми мусульманського права є невизначеними. На думку ісламських науковців за допомогою невизначеності змісту норми можна вирішувати справу, ґрунтуючись на загальних принципах шаріату і використовуючи різні джерела або їх комбінації.

Ряд окремих загальних правил поведінки, які не були закріплені у нормах Шаріату, тлумачать як божественне одкровення. Виникли вони у зв'язку з вирішенням пророком конкретних конфліктів, рішення якого отримувало релігійно-моральний орієнтир для наслідування. Тут прослідковується схожість з англо-американською правовою сім'єю, у якій береться до уваги рішення суддів, а у них заповіді пророка. Обидві правові системи використовують норми поведінки створені особами, що мають визначний вплив на громадян та користуються неабиякою повагою, та які сформовані на основі конкретно пережитих життєвих ситуацій.

Релігійна правова сім'я не приділяє особливого значення юридичній техніці, обмежуючись визначенням загальних орієнтирів поведінки. Для них основним завданням є створення права у власному сенсі цього слова, а мета – навчити людей правильній поведінці і правильній оцінці тих або інших життєвих явищ.

Недоліками цієї правової сім'ї є такі: а) право складається переважно з обов'язків людини і санкцій за їх порушення, що, на нашу думку, є неприйнятним, несправедливо покладати на особу ряд обов'язків, не наділяючи її правами; б) релігійно-правова сім'я виділяється дуже низьким рівнем довіри до норми права та її зовнішнього примусу. Крім цього, країни, що входять до її складу, не ставлять перед собою закон як засіб забезпечення соціального порядку та справедливості.

Проте вказана правова система має свою історію, звичаї, традиції, менталітет і свою манеру правової поведінки. Мусимо зауважити, що не завжди норми права, які власне так повноцінно захищають природні й інші права, свободи, інтереси людини і громадянина виконують поставлені перед ними задачі у практичному застосуванні.

У свою чергу, далекосхідна правова сім'я, яка заснована на морально-філософських ідеях конфуціанства, даосизму, буддизму та вирізнялася надзвичайною стабільністю та консервативністю обумовлює вивчення категорії «правова поведінка» наступним чином.

Невпинний розвиток технічного прогресу та визначні цивілізаційні здобутки у далекосхідних країнах залишили свій позитивний відбиток у цій правовій сім'ї. Але незважаючи на структуру законодавства, яка аналогічна романо-германському праву, чи судову

систему, подібну до американської, у ній досі панує традиційне філософсько-моральне уявлення про соціальне життя, в тому числі й про феномен поведінки особи, як частини природного світопорядку.

Далекосхідним країнам властиве негативне ставлення до законодавства та ігнорування державних структур у процесі реалізації права та вирішення спорів. Протягом багатьох століть у Китаї та Японії практично усі спори вирішуються сторонами на основі консенсусу, без залучення закону [9]. А кожен, хто відкинув компроміс, запропонований посередником, і виніс справу на розгляд суду, повинен був усвідомлювати, що соціальна група, частиною якої він є, могла суворо покарати його поведінку.

Основними важелями впливу на поведінку людини та забезпечення правопорядку у державі надається переважно методам переконання, технікою посередництва, самокритичними оцінками. Зрозуміло, що нині роль законодавства у регулюванні суспільних відносин посилюється, але негативне ставлення до судових механізмів вирішення спорів властиве і сучасним далекосхідним правовим системам.

Варто віддати належне цій правовій сім'ї, щодо вирішення спорів за допомогою знаходження компромісу, тому що в багатьох ситуаціях цей спосіб розв'язання суперечки носить досить позитивний зміст: по-перше, це виховання населення держави жити відповідно до діючих норм права та знаходити істину, альтернативу для всіх у будь-якій ситуації, а по-друге, це автоматично мінімізує великий вплив судових справ і не доводить суперечку під час судового розгляду до критичних масштабів.

Висновки. Переглянувши інтерпретацію категорії права поведінка у правових систем сучасності переконаємося, що науковий інтерес до неї не зникав попри будь-які історико-соціальні перипетії. Проте неоднозначність тлумачення її змісту вказує на невизначеність правового простору щодо необхідних меж правового поведіння.

Проведений нами аналіз дозволяє стверджувати, що кожна правова сім'я має позитивні і негативні тенденції розуміння правової поведінки. Вважаємо, що нашій державі задля вдосконалення інституту правової поведінки необхідно:

а) взяти до уваги європейський досвід розуміння як правомірної, так і неправомірної поведінки через систему соціальних цінностей та принципу гуманізму. Правосвідомості громадян цих держав притаманні ідеї соціальної рівності, справедливості, довіри до суспільних й юридичних інститутів, повага до органів державної влади та толерантне відношення один до одного. Основним напрямом боротьби із неправомірною поведінкою є її соціальне попередження. Європейські країни нам показують позитивний приклад правової культури населення, яка істотно впливає на формування правової поведінки їх громадян;

б) розглянути й оптимізувати досвід далекосхідних країн стосовно вирішення конфліктних ситуацій за допомогою спеціальних примирних процедур, які можуть застосовуватися поряд із судовим процесом. Уміння знаходження компромісу у суперечках з цивільних, сімейних, трудових та інших справ відповідає умовам позитивного наслідування фізичними особами;

в) не вважаємо доцільним впровадження ідеї активного застосування роз'яснень судової практики та правового прецеденту. Під час здійснення правосуддя суду достатньо застосовувати правові норми, а не створювати їх. Кожне рішення, яке виноситься судом має силу індивідуально-правових актів, і вони є обов'язковими лише для учасників тих справ, за якими вони винесені. Як виняток достатнім є використання прецеденту задля заповнення прогалин у праві та у вирішенні колізій у чинному законодавстві.

г) викликає критику положення релігійної правової сім'ї щодо співвідношення наміру вчинення неправомірного діяння з реальним фактом його здійснення. Дана норма демонструє середньовічне розуміння межі правової поведінки. Натомість ч. 2 статті 17 Кримінального кодексу України зазначає: «особа, яка добровільно відмовилася від доведення злочину до кінця, підлягає кримінальній відповідальності лише в тому разі, якщо фактично вчинене нею діяння містить склад іншого злочину» [10], що вказує на демократичні та правові форми правосуддя у нашій державі.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Фонарюк О.Ю. Протиправна поведінка людини: філософсько-правовий вимір : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.12. Львів, 2017. 204 с.
2. Уголовное законодательство зарубежных стран (Англии, США, Франции, Германии, Японии) : сборник законодательных материалов / Под ред. И.Д. Козочкина. Москва : Зерцало, 2001. 352 с.
3. Конституция Исламской Республики Иран. URL: <http://ghanoonbaz.com/anavin/Other/Asasi.htm> (дата обращения: 25.03.2017) (на перс. языке).
4. Козенко Ю.О. Правова поведінка особи: аксіологічно-нормативна детермінація : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.12. Львів, 2012. 193 с.
5. Основы знаний уголовного права. Общая часть : составлено семинаром Васэда для сдающих государственные экзамены на право занятия юридической деятельностью. Токио, 1997. 268 с.
6. Ситар І.М. Правові системи сучасності (західна традиція права). Львів : Львівський державний університет внутрішніх справ, 2009. 408 с.
7. Solum L.B. The Positive Foundations of Formalism: False Necessity and American Legal Realism. *Harvard Law Review*. 2014. Vol. 127. No. 8. P. 2464–2497.
8. Еремеев Д. Ислам: образ жизни и стиль мышления. Москва : Мысль, 1990. 288 с.
9. The Pure Theory of Law. URL: <http://plato.stanford.edu/entries/lawphil-theory/>.
10. Кримінальний Кодекс України. *Відомості Верховної Ради України*. 2001. № 25–26. Ст. 131.
11. Уголовное уложение (Уголовный кодекс) Федеративной республики Германия : текст и науч.-практ. комментарий / под ред. А.И. Рапова. Москва : Проспект, 2010. 280 с.